

О ТЕРМИНОЛОШКИМ РАЗГРАНИЧЕЊИМА НА РЕЛАЦИЈИ ГОВОР-НАРЈЕЧЈЕ

(прилог покушајима стабилизирања
наше основне дијалектолошке номенклатуре)

ЦЕВАД А. ЈАХИЋ

Филозофски факултет, Сарајево

UDK 808.61/62-87

Прегледни рад

Одредницом *дијалекат* најчешће се означава органски идиом који стоји у опозицији према стандардном односно књижевном језику, као неорганском идиому. Дијалекат је неомеђена територијална стварност која је резултат спонтаног језичког развоја. Он је његово најнепосредније исходиште, у споју између процесâ унутарјезичке еволуције и спољних фактора културноетничке природе, који на свој начин утичу и на унутарјезичке тенденције, посебно на територијалну реализацију тих тенденција. У вези са оваквим најопштијим појмом дијалекта стоји и појам *дијалектизам*. Њиме се означава језичка појава која је резултат органског развитка, мада се при томе најчешће упућује на уже значење; на значење јединице која је *обавезно* диференцијална у односу на одговарајућу појаву у стандардном или књижевном језику.

Пошто термин *дијалекат*, у ствари, представља европеизам грчкога поријекла, напоредо с њим јавља се и (преводни) термин *говор*. Овај други у лингвистици се узима као синоним за *дијалекат*, мада *говор* има и своју примарну општелингвистичку термилошку вриједност; значење артикулационе реализације у дистинкцији *језик : говор*. За означавање органског идиома уопште употребљава се и термилошка синтагма *народни говор*, која има неке врсте неутралније, описно одређење. У термилошком синонимном низу за означавање органског идиома стоје, дакле, три одреднице: *дијалекат* — *говор* — *народни говор*, од којих прва бива прихваћена као најфункционалнији термин.

У нашој лингвистичкој литератури постоји шаренило, нејасноћа и непрецизност при именовању мањих и већих просторних скупова. То шаренило одликује једно развучено лексичко-семантичко термилошко поље сродних значења које варира на плану функционисања најфреквентнијих базних термилошких јединица *говор*, *дијалекат*, *нарјечје*. Те јединице у литератури се употребљавају неуједначено; сва три термина означавају и најмање и најве-

ће говорне групе, без успостављене термилошке аутономности. Тако се појам *говор* у литератури јавља и за означавање говора једног мјеста и за означавање групе мјесних говора, као и за шире дијалекатске скупине. Исти је случај и са друге двије одреднице, у што се лако можемо увјерити и површнијим увидом само у наслове наших дијалектолошких радњи.¹

Неуостајеност у термилошком систему, макар он био и онај основни, није никаква посебност и нарочита апсурдност у дијалектологији у односу на друге научне дисциплине. Термилошки систем уопште и иначе одликује изразита варијабилност и богатство, а важнија је суштина ствари и појава него формална њихова именовања. Ипак, нестабилност у базној номенклатури у нашем случају изазива почесто и доста недоумица. Такве недоумице остају чак и кад се занемари императив да на сваки термилошки систем свјесном тежњом унутар дисциплине ваља утицати, култивисати га, дјеловати у правцу његовог стабилизирања. Стога ћемо се овом приликом придружити настојањима која се у посљедње вријеме оглашавају да се то учини и са нашом основном дијалектолошком номенклатуром.²

Понудићемо једну могућност рјешавању термилошког низа на релацији *говор* — *нарјечје*. Наш модел заснован је на традицији употребе различитих термина за уже и шире говорне цјелине у српскохрватској дијалектологији, а произлази из нашег теоријскога приступа дијалекатском феномену и проблему унутрашњег диференцирања на хоризонталној оси. Тај приступ налази своју термилошку примјену на оригиналне прилике нашега дијалекатскога склопа.

Истраживати дијалекат (схваћен у његовом општем значењу, како је то дато на почетку овог рада) значи наћи се увијек пред принципским питањем са којег аспекта му приступати. Уколико истраживач жели описати неку дијалекатску цјелину, његов однос према просторној оси диференцирања долази у први план. Поставља се тада питање колики терен захватити и којим критеријима га смећити, каквом мрежом пунктова га покрити и којом »густином грађе« реконструисати његову »граматику«. Дијалектолог, пак, без обзира на то на колики дио терена се истраживачки усмјерио, увијек има посла са једном најочљивијом просторном једини-

¹ Навешћемо само неколико примјера: 1. *говор*: М. Павловић, *Говор Сретечке жупе*; Г. Елезовић, *Речник косовско-метохишког говора*; Б. Николић, *Мачвански говор*; Д. Петровић, *Говор Баније и Кордуна*; 2. *дијалекат*: А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*; Ј. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*; М. Стевановић, *Источносрпскогорски дијалекат*; 3. *нарјечје*: С. Ившић, *Шаптинувачко нарјечје*; Н. Мајнарић, *Једна занимљива појава у равнорском нарјечју* итд.

² Д. Петровић, *Неки проблеми српскохрватске дијалектолошке номенклатуре*, *Наш језик* XXVI/4—5, Београд 1985, 234—240. (в. литературу коју он наводи).

цом, јединим конкретним органским идиомом, са говором једног мјеста или пункта (села, чаршије, града и сл.). Ако претпоставимо ситуацију приступања том одређеном говору као јединој просторној реалности, која није резултат уопштавања већ је сама за себе конкретност, тад истраживач занемарује факат територијалног раслојавања, који није предмет његовог интересовања (бар не у његовој примарној грађи). Он се при том окреће говору једне тачке на неком смеђеном или неомеђеном простору и има могућност да се бави језичким системом те тачке, неовисно од мјеста тог система у структури просторнога плана. Полазимо, дакле, од најуже и једине конкретне дијалекатске јединице, мјеснога говора. Свако дијалектолошко истраживање у својим одсјечцима се и реализује на плану проучавања тога говора; сваки лингвистички простор је у ствари збир тих најужих дијалекатских јединица. У једној идеалној претпоставци истражити терен до детаља значило би истражити језичку структуру сваког од мјесних говора, а онда све те многобројне структуре међусобно упоредити и ићи ка уопштавањима која, такођер, досежу до максималног детаљисања у приказивању диференцијације терена. На жалост, у реалности смо врло далеко од такве идеално замисљене концепције. Унаточ томе, остаје чињеница да се дијалектолог у својим проучавањима увијек бави конкретним органским идиомом. Без обзира на то што он ријетко проникне у његову цјеловиту структуру и што врши неминован избор узорака мјесних говора, који због тога у детаљима не могу бити поуздани репрезентанти ширег терена. У дијалектологији уопште, па тако и нашој, постоји низ радова који се баве истраживањем само једног мјеснога говора, радова који грађом и њеним детаљима доприносе сагледавању просторне слике у коју се тај говор уклапа. Истраживачку концепцију испитивања само једног мјеснога говора у литератури не прати његово прецизније именовање, као што прецизност немамо ни при именовању осталих ширих просторних група. Најмања просторна цјелина којом се органски идиом реализује била би јединица најужег демографског и уопште административног омеђења. Када дијалектолог истражује језик те јединице, тада он има посла са *говором*. Термин *говор*, дакле, ваљало би свести на значење просторне језичке тачке, на мјесни говор, и досљедније се придржавати формуле *говор = мјесни говор = конкретан органски идиом*. У систему основне дијалектолошке номенклатуре ваља прво кренути од једине конкретности на терену, од мјеснога говора, и такву конкретност именовати прецизно и семантички аутономном термилошким одредницом. Најужа просторна јединица органског идиома је једина његова конкретна реализација. То је *говор* (мјесни говор, говор једнога пункта).

Мјесни говори, међутим, групишу се према критерију релевантних заједничких црта у мање или веће говорне групе; на основу диференцијалних одлика образују ситније или крупније распознатљиве цјелине. Од момента кад се дијалектологија почне бавити група-

ма мјесних говора јављају се немали методолошки проблеми. У зависности од нивоа истражености терена, густине мреже пунктова али и интензитета диференцијације на дијалекатским плохама утврђује се класификациони метод и приступ чину просторне класификације уопште. Како именовати уже или шире говорне одсјечке, чије се контуре на терену разазнају, какве све ступњеве прелазá међу тим цјелинама разликовати, зависи прије свега од својства терена као цјелине; од његове историјске линије развоја и од његове савремене слике. У нашем случају суочавамо се са сложеношћу ситуације не у смислу великог броја дијалекатских типова већ у погледу њиховог конкретног распореда и међуодносá на терену. Предмиграционо и попостмиграционо стање наших дијалеката видно се међу собом разликују те је тако створен један особит мозаик који одликују механичке комбинације, нагли прескоци, ишчезли некадашњи прелазни типови или њихови једва уочљиви слаби остаци. А то је ипак оно што отежава утврђивање критерија класификације на мање и веће плохе. Скуп мјесних говора које везују понеке, истина, ненаглашене засебне микроцрте што се на терену манифестују у виду нијанси представља *говорну скупину*. На другом нашем термилошком хијерархијском ступњу је, дакле, термилошка синтагма *говорна скупина*, надређена *говору*. Она обавезно подразумејева скуп више мјесних говора што их одликује присуство неких заједничких особина као благих диференцирајућих рефлекса у односу на друге дијелове терена са којим чине неку ширу говорну групу.

Прву, нешто изразитију, индивидуалност на терену чини *говорни тип*, просторна цјелина установљена у поодмаклом ступњу уопштавања. Он је уклопљен у састав ширега говорног индивидуума и уједињује у себи низ одлика њему својствених. На трећем ступњу наше термилошке лествице стоји, дакле, синтагма *говорни тип*, надређена синтагми *говорна скупина*. *Говорни тип* чини збир не само већег броја мјесних говора већ и збир извјесног броја *говорних скупина*.

Сљедећа два наша термилошка ступња чине у ствари разред и подразред подјеле јер је међу њима диференцијација и најрелативнија. Ради се, прво, о *поддијалекту*, као једној широј територијалној варијанти најизразитије говорне индивидуалности на терену као цјелини, индивидуалности *дијалекта*. Потреба за утврђивањем *поддијалекта* као неке врсте прелазног термилошког одређења у ствари је нужна наше дијалекатске ситуације; условљена општом територијалном развученошћу ширих дијалекатских цјелина као посљедицом снажних миграција.³ *Поддијалекат*, ипак, не сматрамо аутономним у односу на себи надређени *дијалекат*, у оној мјери како

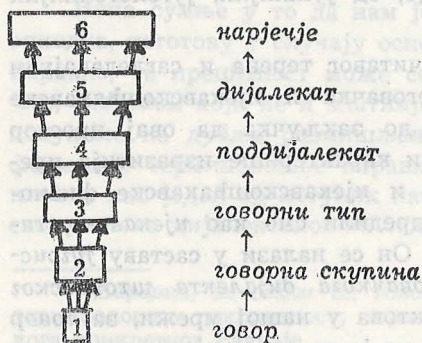
³ Најбољи примјер је широко простирање источнохерцеговачкога дијалекта, који захвата и просторе што су раније припадали источној и оне што су припадали западној штокавщини, па, дијелом, и раније чакавске и кајкавске терене.

је нпр. аутономан дијалекат у односу на посљедњи ступањ наше термилолошке хијерархије (на *нарјечје*). Дијалекат је, рекосмо, и најизразитија индивидуалност на хоризонталној црти раслојавања. Њиме се означава говорна цјелина са најјачом заступљеношћу диференцијалних особина у односу на друге дијелове терена језика као цјелине.

И долазимо, коначно, до *нарјечја*, као најнадређенијег и најопштијег класификационог термина. Њиме се именују неколике најкрупније говорне цјелине унутар језичког подручја. Оне су са највећим могућим степеном уопштавања и са најразвученијим пружањем релевантних особина што га покривају, неовисно од његовога гушћег унутарњег диференцирања у низу на уже просторе сведених релевантних црта. На врху наше термилолошке љествице, на њеном шестом подиоку, налази се, дакле, *нарјечје*, као најуопштенија говорна цјелина, са најразвученијим омјером уопштавања језичких црта.⁴

Утврђујући оваква шестостепени термилолошки низ за нашу основну дијалектолошку номенклатуру, сматрамо да је он за српскохрватску дијалектологију увелико прихватљив. У тај низ уклопљени су називи који имају јаку традицију у нашој литератури. Та традиција, на жалост, до данас није искориштена на начин који би свакој од термилолошких јединица обезбиједио неопходну семантичку аутономију.

Наш шестостепени термилолошки низ унутар основне дијалектолошке номенклатуре може се представити сљедећом вертикалном схемом:

НАПОМЕНА: Три стрелице у схеми означавају да више мањих просторних јединица чине већу просторну јединицу. Једна стрелица означава правац од мањих ка већим просторним јединицама, ка већем ступњу уопштавања.

⁴ Пошто се овдје ради о термилолошкој љествици органскога идиома, занемарујемо најнадређенији идиом — језик у општем смислу. О том најнадређенијем члану у схематском низу видјети код Д. Петровића, Исто. 236.

На конкретном примјеру просторне говорне диференцијације провјерићемо примјењивост нашега термилошког низа. Простор источне и југоисточне Босне јужно од линије Власеница — Сребреница до развођа Жељезнице и Неретве одликује штакавски рефлекс за прасловенске групе *стј*, *здј*, *скј*, *згј* па се он тако одваја од сјевернијег и сјеверозападнијег, иначе, ијекавскошћакавског источнобосанскога говорнога комплекса,⁵ кренули смо од утврђивања мреже пунктова, у карту уписујући мјесне говоре који ће, по нашим претпоставкама, бити довољно репрезентативни узорци ијекавскоштакавског источнобосанскога комплекса као цјелине. Тако смо нпр. проучавали говор Брезја, Ракитнице, Желе, Пљешевице, Заваита, Датеља, Јабукe, Заборка, Стргачине итд. и на крају теренских истраживања посједовали грађу из 92 говора. Наше испитивање, дакле, представљало је посматрање већег броја говора, са заједничким и са диференцирајућим цртама. На основу тих црта утврдили смо постојање двију нијанси, чије се диференцирање очитовало само у говору Муслимана, док су се говори Срба на читавом простору показали увелико уједначеним. Тако смо установили постојање двију *говорних скупина*, што их формирају говори Муслимана, са извјесним, веома блиједим рефлексима у говору Срба. То су *сјеверна говорна скупина* и *јужна говорна скупина*, раздијељене ширим долинама ријека Праче и Лима. Формирао их је најкарактеристичнији правац претања релевантних изоглоса на овом терену; то је правац запад, југозапад → исток, сјевероисток, при чему се најизразитије диференцирају западније, сјеверозападније, од јужнијих, југоисточнијих особина.⁶

Синтетизирајући истраживања читавог терена и сагледавајући његово мјесто између источнохерцеговачке и ијекавскошћакавске (источнобосанске) матице, долазимо до закључка да овај простор представља засебан *говорни тип*, који карактерише изразитија прелазност између источнохерцеговачке и ијекавскошћакавске физиономије. Нашу просторну јединицу одредили смо као *ијекавскоштакавски источнобосански говорни тип*. Он се налази у саставу *југоисточнога поддијалекта источнохерцеговачкога дијалекта штокавског нарјечја*. Тако нпр. за један од пунктова у нашој мрежи, за *говор Коштунице* (на Гласинцу) утврђујемо да је то *говор сјеверне говорне скупине ијекавскоштакавског источнобосанскога говорног типа*, који се налази у склопу *југоисточнога поддијалекта источнохерцеговачкога дијалекта штокавског нарјечја*.

⁵ Џ. А. Јахић, *Ијекавскоштакавски говори источне и југоисточне Босне*, докторска дисертација у рукопису, Филолошки факултет, Београд 1981, 630.

⁶ Џ. Јахић, *Исто*, стр. 86.

Наш термилошки низ можемо приммијенити и на било који мјесни говор терена српскохрватског језика. Узмимо нпр. говор Плана (код Билеће), који представља *говор источнохерцеговачког говорног типа југоисточнога поддијалекта источнохерцеговачког дијалекта штокавског нарјечја*.⁷ Говор Буне; *говор централнохерцеговачког говорног типа југоисточнога поддијалекта источнохерцеговачког дијалекта штокавског нарјечја*. Говор Грубишног Поља (Славонија); *говор западне говорне скупине славонског ијекавскоштакавског говорног типа сјеверозападног поддијалекта источнохерцеговачког дијалекта штокавског нарјечја*. Говор Добановаца (Срем); *говор источне говорне скупине сремског говорног типа војвођанског поддијалекта шумадијско-војвођанског дијалекта штокавског нарјечја*. Говор Грабовице (Ресава); *говор ресавског говорног типа косовско-ресавског дијалекта штокавског нарјечја*. Говор Грачанице (долина Спрече); *говор западне говорне скупине тузланског говорног типа ијекавскошћакавског дијалекта штокавског нарјечја*.

Сматрамо да шестостепени термилошки низ какав смо овдје понудили и образложили може увелико одговорити захтјевима наше дијалекатске слике. То је слика помућених или ишчезлих првотних дијалекатских дугиних боја, формирана кроз један оригиналан генетски слијед. Његове највидљивије одлике су процеси снажног механичкога претурања и наслојавања изразбијаних дијелова и дјелића несродних плоха на затечене изблиједјеле или посве ишчезле првотне слике органски формираних цјелина са благим, ступњевитим прелазима.

Нема сумње у то да нам је већа термилошка прецизност неопходна, поготову у случају основне номенклатуре. У нашем случају, наравно, та прецизност може се ријешити и на неки другачији начин, системом који ће и знатније одступати од нашег. Циљ нам је да понукамо на дубља размишљања о овом проблему, који није само формалне термилошке нарави. И жеља да наш модел буде прихваћен као један од могућих начина рјешавања питања основне српскохрватске дијалектолошке номенклатуре.⁸

⁷ Наравно, за сваки од говора не вриједи апсолутна шестостепена термилошка покривеност; термилошко одређење овисно је од свакога конкретног случаја.

⁸ Термилошка конкретизација територијалних јединица, пак, не овисно од њиховог општијег именованја, посебно је питање у нашој дијалектологији. Сматрамо, ипак, да је ту у нашој литератури много више стабилности. Ту стабилност карактерише увелико досљедна примјена географско-језичкога критерија именованја. Напоменимо да не сматрамо оправданим корекције какве су нпр. оне типа *зетско-јужносанџачки* у односу на *ловћенско-комски* (Петровић, *Исто*, 240), пошто се ту не оперише озбиљним аргументима. Јер аргуменат о »предугом«
називу (Петровић, *Исто*), наравно, није аргуменат.

О ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОМ РАЗГРАНИЧЕНИИ В НАПРАВЛЕНИИ
РЕЧЬ — НАРЕЧЕ — К ПОПЫТКЕ СТАБИЛИЗИРОВАНИЯ НАШЕЙ
ОСНОВНОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ

Резюме

В сербохорватской диалектологии отсутствует однообразное употребление терминов для обозначения различных по объему речевых целостностей. Когда речь идет о наших диалектах, то фактор территориальной дифференциации до сих пор терминологически не уточнен, и в связи с этим уже давно чувствуется потребность в более упорядоченном терминологическом ряде в отношении *речь — наречие*. В работе дано одно из возможных решений данного вопроса. Приведен терминологический ряд, идущий от небольших территориальных единиц к большим.